

Микола Михайлуца

Регламентация релігійного життя в українських землях Буго-Дністровського межиріччя (1941-1944 рр.)

Mykola Myhailutsa

Regulation of religious life on the Ukrainian lands of Bug-Dniester interfluves (1941–1944)

The article offers an analysis of the document of Romanian origin – Order № 89 of September 28, 1942, issued by the Governor of Transnistria G. Aleksyanu. This document regulated the religious rites and religious life in the Ukrainian lands under the control of the Romanians in the period 1942–1944.

Keywords: Transnistria, World War II, religious cults, South Ukraine

Проаналізовано документ румунського походження – наказ № 89 від 28 вересня 1942 р., виданий губернатором Трансністрії Г. Алексяну. Цей акт регламентував релігійні культу та релігійне життя в адміністрованих румунами українських землях у період 1942–1944 рр.

Ключові слова: Трансністрія, Друга світова війна, релігійні культу, Південь України

Історія православ'я в Україні неможлива без дослідження різнопланового джерельного пласту, який, як це не прикро, ще й досі залишається маловідомим для широкого загалу саме українських церковних істориків, краєзнавців, релігієзнавців. На відміну від представників румунської (А. Петку, Д. Ставаракє, В. Акім, Г. Єнаке та ін.)¹ і молдавської історіографії (А. Морару, А. Петренку, В. Пасат та ін.)², котрі впродовж 1990-х – початку 2000-х рр., належно використавши доступний археографічний пласт, змогли подолати ідеологічну зашореність і певною мірою заповнили історичну нішу своєї, вельми «некомфортної» історії першої половини ХХ ст. Релігійне життя в зазначеному регіоні напередодні та в роки Другої світової війни студювалися й нами, про що йтиметься далі. Метою цієї ж статті є презентація ще одного малознаного документа в його історичній ретроспективі.

Архівосховища на півдні України продовжують приховувати оригінальні документальні матеріали, здатні кинути світло на утаємничені сторінки нашої ще ненаписаної всеосяжної й об'єктивної історії. Історична скарбниця ретроспективи релігійного життя в румунській зоні окупації – в губернаторстві «Трансністрія» – відтепер поповниться віднайденим у сховищах Державного архіву Одеської області важливим актом – наказом губернатора професора Г. Алексяну за № 89 від 28 вересня 1942 р.³ Від імені маршала Румунії й головнокомандувача військами Іона Антонеску цивільний губернатор Трансністрії, як зазначено у джерелі, на основі ввірених йому повноважень, наданих наказом № 1 від 19 серпня 1941 р. в Тигині (Бендерах), видав наказ «з приводу регламентації релігійних культів та релігійного життя» на території губернаторства. Документ було надруковано румунською, німецькою та російською мовами в «Одесской газете» 1 листопада 1942 р. Отже, спершу розглянемо текст самого наказу, а згодом нарисно окреслимо наслідки його реалізації на окупованих румунами землях – у т. зв. Трансністрії.

Стаття 1 цього наказу наголошувала на «забезпеченні визнанням релігіям свободи і покровительства». Наступна ж стаття 2 визначала саме ті віросповідання, що історично склалися на теренах, які ввійшли до губернаторства. Безпосередньо до переліку дозволених релігій було віднесено: православну, католицько-уніатську, католицьку, євангельсько-лютеранську, вірмено-григоріанську та магометанську конфесії. Водночас усі релігійні секти категорично заборонялися. Визнання інших релігій, як передбачалося у статті 4, могло відбутися лише з особистого розпорядження губернатора. Для цього необхідно було надати до відділу культів статут-довідь з інформацією про число віруючих у місцевостях і повітах, їхні релігійні й моральні принципи, систему організації, керівництво й адміністрацію.

Губернаторство через відділ культів мало здійснювати над релігійними організаціями право нагляду та контролю. Всі конфесії були зобов'язані надавати всілякі офіційні звіти та відомості, які від них вимагатимуться.

Жодний очільник того чи того культу не міг бути вибраний і призначений без дозволу губернаторства. Інших членів причту повинна була призначати дирекція культури, за поданням відповідних керівників (за винятком членів православної місії, відряджених з ґара, тобто з Румунії).

Стаття 7 застерігала, щоб члени причту, керівні органи та служителі культів не вибиралися з тих осіб, які понесли ганебне покарання (крім священників, котрі постраждали за свою релігійну діяльність під час радянського режиму). У статті 8 читаємо, що «члени причту будь-якого культу можуть здійснювати службу і релігійні обряди тільки серед віруючих відповідного культу». Щодо прав людини на віросповідання і вільне релігійне волевиявлення зазначалося: «Будь-хто, досягнувши вісімнадцятирічного віку, може перейти від одного віросповідання до іншого, подавши в цьому випадку заяву начальникові громадянського стану, перебуваючи в супроводі двох повнолітніх свідків» (ст. 9). Ця заява мала вивішуватися на дверях муніципалітету, а також у церквах або молитовних будинках обох культів. Через 30 днів після її оприлюднення, якщо заявник не відкликав свого прохання, начальник цивільного відділу повинен був внести відповідні записи в реєстри та повідомити про цей факт обидвом конфесіям.

Враховуючи ставлення до євреїв з боку окупантів, стаття 10 наказу забороняла тимчасово, до нових розпоряджень, «переведення євреїв з іудейства до будь-якого визнаного віросповідання». У статті 11 регламентувалося викладання релігії в школах: «Визнані віросповідання мають право викладати релігію учням своєї віри в суспільних (громадських) школах на основі діючих норм навчання», а стаття 12 встановлювала, що «релігійне благословення для актів громадянського стану є обов'язковим і відбувається тільки після здійснення їх начальником громадянським станом».

На всій території «Трансністрії», як вимагала стаття 13, православні свята мали відбуватися тільки за новим стилем, прийнятим у Румунській православній церкві. Ті ж православні (члени причту або пересічні віряни), які проводитимуть церковну службу або пропаганду на користь старого стилю, вважатимуться небезпечними для суспільства сектантами.

У статтях 14 і 15 членам причту заборонялося вимагати від парафіян платню за проведення богослужіння. Натомість вони могли збирати кошти для будівництва чи ремонту церкви з дозволу губернаторства. Так само строго заборонялося членам культів пропагувати серед віруючих різні політичні ідеї або релігійні доктрини (вчення), що могли порушити громадський порядок, безпеку території та встановлений закон.

Кілька статей наказу № 89 були присвячені існуванню, діяльності й поширенню впливу на населення з боку малих Церков, що їх Румунська православна церква (як, власне, й Російська) вважала сектантськими. Так, стаття 16 підкреслювала: «Усякого роду сектанти, які будуть розповсюджувати релігійні ідеї чи будуть агітувати будь-яким чином, каратимуться виправним арештом від 1 до 5 років». Молитовні будинки, а також рухоме й нерухоме майно та предмети культу цих сект або заборонених релігійних товариств підпадали під конфіскацію на користь губернаторства. Згідно зі статтею 17, особи, котрі в який-небудь спосіб допомагатимуть існуючим сектам або забороненим релігійним товариствам (заступатимуться за них, приховуватимуть факти про їхню діяльність, підтримуватимуть її тощо), каратимуться ув'язненням у таборі на термін від одного до трьох років. Стаття 18, як і попередня, також була репресивною: «Особи, які приймуть або запишуть до свого середовища віруючих яку-небудь особу, котра належить до іншого віросповідання, без виконання формальностей, передбачених статтею 9, караються ув'язненням від 1 до 3 місяців з відлученням від служби. Таке ж покарання застосовуватиметься і до членів причту, які порушуватимуть постанову ст. 8».

Статті 19-20 стосувалися діяльності тих священнослужителів визнаних культів, котрі порушують статтю 10 (про переведення євреїв до інших конфесій), – їх слід було ув'язнювати на 1–3 роки, а тих, які здійснювали б або благословляли б здійснення обрядів до укладення актів громадянського стану, – карати ув'язненням від трьох місяців до одного року.

Стаття 21 визначала, що всі порушники ст. 13, п. 2, і ст. 15 постанови будуть ув'язнені на термін 1–6 років.

Факт порушення наказу встановлювався жандармськими й поліцейськими органами, а також органами Дирекції культури та Православної місії, – сказано в статті 22. Наступна стаття 23 вказувала, що обговорення встановлених порушень перебуває в компетенції судових інстанцій, утворених указом № 3476/941. А остання, стаття 24, зобов'язувала всі компетентні органи впроваджувати до виконання дану постанову.

Аналізуючи реалізацію цього наказу, зупинимося лише на шести основних сегментах релігійної політики румунської окупаційної влади в губернаторстві «Трансністрія» упродовж періоду з осені 1941 р. до

весни 1944 р., в яких комплексно представлено процеси християнізації «по-румунськи». Більш розгорнуто ця проблематика розглянута в наших монографіях (2006 і 2008 рр.) та опублікованих протягом 2004–2015 рр. наукових статтях⁴.

По-перше, щодо змін у релігійній сфері на окупованих румунами землях, зауважимо, що вони розпочалися саме з діяльності «Румунської православної місії в Трансністрії» (Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria), яка діяла з 15 серпня 1941 р. Поступово, через утворення канцелярії, організацію протоєрейств і субпротоєрейств у повітах і районах Місія (РПМ) розширювала свої повноваження. До кінця 1941 р. було зорганізовано 13 повітових протоєрейств, одне в Одеському муніципалітеті та 63 районних субпротоєрейств. У жовтні 1942 р. керівництво Місії перебралось до Одеси.

Діяльність РПМ позначена характерними особливостями, а саме: розбіжністю в поглядах її керівництва на методи християнізації населення, моноцерковністю та боротьбою з виявами «українського іредентизму» в церковному житті, фінансовими, організаційними, ідеологічними прорахунками тощо. Місія була спрямована на пропаганду румунського православного способу життя (з монархічним відтінком) та уніфікацію підвладних місцевих парафій за принципами, які були основою державно-церковних відносин у самій Румунії. Від серпня 1941 р. РПМ очолював архимандрит Юлій (Скрібан), з листопада 1942 р. до кінця 1943 р. – митрополит Віссаріон (Пую), а до березня 1944 р – Антін (Ніка).

По-друге, акцентуємо увагу на тому, що дуже важливим напрямком діяльності РПМ було відновлення функціонування православних храмів на території «Трансністрії». Без вирішення цієї проблеми румунські ортодокси не бачили перспектив у духовному житті окупованих земель, а отже, і підтримки румунської влади з боку місцевого побожного люду. З листопада 1942 р. активізувалася робота з обліку та інвентаризації церков. Інспектування парафій у «Трансністрії» та зібрана з місць інформація показали невтішну картину. У межах губернаторства 363 храми виявилися закритими, 269 – зруйновано частково, а 258 – повністю. Кожен другий православний храм був повністю знищений комуністичним режимом.

Місіонерська політика румунських християн у «Трансністрії» збігалася з бажанням місцевого населення відродити православну віру.

З ініціативи парафіян створювалися громадські фонди для відбудови святинь. Наприкінці 1943 р. тільки в Одесі функціонувало 22 відреставровані церкви, в Могилівському повіті – 116 (ще 13 були в процесі відновлення), в Жугастрівському (Ямпільському) – 69 храмів та 20 молитовних будинків.

Загалом у губернаторстві налічувалося 474 відновлених святинь, ще 118 церков перебували на стадії ремонту, 41 – будувалася, а 258 – залишалися зруйнованими. Діяло також 119 молитовних будинків.

Третій аспект – етноконфесійна ситуація на теренах між Південним Бугом і Дністром. Тут вважаємо за потрібне зосередитися на контрвекторному ставленні РПМ до церковно-національного питання у краї, яке вирішувалося далеко не на користь українців, а також до «сектантства» та різних релігійних форм, що, як бачимо з наказу № 89, турбувало румунську владу й патріархію. Конфесійна карта повітів «Трансністрії» була неяскрава. Найчисленнішими були прихильники «Живої Церкви» та «тихонівці», котрі, пройшовши через каяття та спитимію, отримували від Місії підтвердження священницького сану. Неоднозначним було ставлення РПМ до священників українського спрямування – представників УАПЦ. Клирики з єрархії митрополита В. Липківського зазнавали жорсткого тиску з боку духовенства інших конфесій та румунської церковної адміністрації. Збільшення кількості парафій автокефалістів та їхнього впливу на населення обурювало прихильників румунізації, спричиняло доноси, скарги тощо. Така конфесійна палітра в «Трансністрії» стала наслідком комплексного політичного курсу Бухареста, який прагнув до абсолютної уніфікації в усіх сферах суспільної життєдіяльності й, зокрема, в релігійній царині. Українофобія рельєфно проступає в реальних кроках влади, особливо коли йдеться про забезпечення українських парафій кадрами духовенства.

Найбільш розповсюдженими у «Трансністрії» «малими» релігійними об'єднаннями, проти яких румунська церковна адміністрація, виходячи зі статей наказу № 89, вела непримиренну боротьбу, були євангелісти, адвентисти 7-го дня, баптисти, штундисти, богомольці, драконівці, безпопівці, інокентіївці. Вони концентрувалися переважно в Ананьївському, Балтському, Голтському, Могилівському та Тульчинському повітах і сукупно становили менше 2 % від православного населення.

У четвертому сегменті обговоримо організацію богословської освіти та духовного виховання в церквах і школах, а також релігійну пропаганду. Румунська влада сприяла налагодженню повноцінної духовної освіти, підготовці лояльних клириків. У лютому 1942 р. РПМ організувала школи для викладачів «Катехизису» в Тирасполі, Голті й Овідіюполі. Впродовж 1942–1943 рр. було відкрито духовні семінарії в Дубоссарах та Одесі. Запроваджувалося викладання Закону Божого в школах і гімназіях, друкувались і розповсюджувались духовні книги, релігійні дитячі журнали тощо. Поряд з тим проводилася вигідна Румунській помісній церкві румунізаторська пропаганда. З цієї причини ефективність місійної діяльності була не завжди високою, хоча рефлексії віруючих на заходи християнізації мали часом позитивне забарвлення, особливо тоді, коли йшлося про проведення релігійних свят, обрядів і таїнств.

П'ята складова діяльності румунських світських і релігійних органів на окупованих землях презентує соціально-економічні аспекти повсякденного життя православного клиру. Тут простежується своєрідна стратегія виживання в умовах війни такої соціальної групи, як церковнослужителі. Зазначимо, що соціально-економічний чинник, який відіграв важливу роль і для священників, і для парафіян, формував модель і стиль їхньої соціальної поведінки. У процесі відродження православ'я у «Трансністрії» сотні людей намагалися вижити шляхом поновлення в духовному сані, що давав надію на покращення способу життя. У звіті архимандрита А. Ніки за січень – березень 1942 р. мовиться, що більшість із 285 зареєстрованих у «Трансністрії» священнослужителів «були віднайдені й з великою турботою відібрані тут», тобто на півдні України. Спершу духовенство зіткнулося з побутовими труднощами, безліччю соціальних проблем, оскільки на початку війни праця місцевих ереїв не оплачувалася державою й вони мусили існувати за рахунок епатрахильних прибутків. Згодом ситуація змінилася. Клирові тепер належала заробітна платня, що була диференційованою (її розміри залежали від духовного сану та клерикальних функцій): священник чи протоєрей одержував від 180 марок (у провінції) до 200 марок (у кафедральному соборі), а митрополит, який очолював РПМ у «Трансністрії», – у кілька разів більше. Суттєво меншими, однак, були оклади представників нижчих щаблів духовної «табелі про ранги». І все ж, порівняно з іншими суспільними верствами (наприклад, інтелігенцією), православні

церковнослужителі отримували на 30–40 % вищу платню, що, власне, й виокремлювало їх у особливу духовно-соціальну категорію.

І нарешті, останній, *шостий сегмент*. Для з'ясування сутності людини в роки війни, важливо звернути увагу на категорії людяності, гуманізму, добродійності тощо. У період окупації спостерігаються різноманітні прояви християнської доброчинності, спрямовані на покращення тяжкого становища найменш захищених верств підкупаційного суспільства. Внаслідок вивезення та знищення продовольства радянською владою, економічного визиску румунською армією й адміністрацією, життя населення «Трансністрії» було вкрай складним. З огляду на це, православні організували різні благодійні акції. При храмах створювалися фонди, наглядові та опікунські ради, які надавали всіляку допомогу знедоленим людям. Особливе поширення ці заходи мали в містах, де Церкві легше було отримати підтримку у вигляді коштів і продуктів харчування від громадських організацій та з інших фінансових джерел. Натомість у віддалених парафіях через економічну експлуатацію та «викачування» сировини і продуктів харчування для румунських військ ситуація була критичною. Виняток становили парафіяльні священики, котрі, зводячи кінці з кінцями, самотужки рятували християнські душі. Допомогали насамперед православним, які постраждали від сталінських репресій, а також вірянам, які потребували соціальної підтримки. Окремим епізодом християнської доброчинності місцевого духовенства став порятунок представників єврейської спільноти від неминучої смерті (покарання за такі вчинки, нагадаємо, було дуже жорстоким).

Як бачимо, на підставі лише одного нормативно-правового документа, котрий, завдяки працівникам Державного архіву Одеської області, збережено й надано для наукової експертизи й використання, можна зробити екскурс у історичне минуле сімдесятирічної давності, визначити певні аспекти (їх, підкреслимо, може бути значно більше, ніж шість) в історії Другої світової війни та церковно-релігійному житті на теренах Південної України.

¹ Enache G., Caldararu G. Problema jurisdicției canonicе asupra Basarabiei în cadrul relațiilor dintre Biserica Ortodoxa Română și Biserica Ortodoxa Rusa // Danubius. XXXI. – Galați: Editura Muzeului de Istorie Galați, 2013. – П. 195–224;

- Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria / A. N. Petcu // Studii și materiale de istorie contemporană. – 2002. – Vol. 1. – P. 289-309. – [Inst. de istorie «Nicolae Iorga»; Serie nouă];
- Politica regimului Antonescu fata de cultele neoprotestante: documente / ed. Viorel Achim. – Bucuresti: Editura institutului national pentru studierea holocaustului din Romania «Elie Wiesel»; Iasi: Polirom, 2013. – 931 p.;
- Stavarache D. Mitropolitul Visarion Puiu. Documente din pribegie. (1944–1963). – Pascani, 2002. – Vol. 1. – P. 23–29;
- Stavarache D., Vasilescu G. Misiunea bisericească Română in Transnistria (1941–1944) // Document, buletinul Arhivelor Militare Române. – 1998. – An 1. – Nr. 2–3. – P. 48-53.
- ² Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие. 1940–1991: Собр. док.: в 4 т. / отв. ред., сост. и авт. предисл. В. Пасат. – Москва: РОССПЭН, 2009. – Т. 1: 1940–1953. – 823 с.;
- Moraru A. Istoria românilor. Basarabia și Transnistria. 1812-1993. – Chișinău: Epigraf, 1995. – 403 p.;
- Petrencu A. Romania și Basarabia in anni celui de-al doilea razboi mondial. – Chișinău: Epigraf, 1999. – 176 p.
- ³ Державний архів Одеської області. – Ф. 13. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 149.
- ⁴ Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930 – 1944 рр.). – Одеса: Optimum, 2006. – 237 с., іл.;
- Його ж. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). – Одеса: ВМВ, 2008. – 392 с.;
- Його ж. Організація релігійного життя в губернаторстві Трансністрія (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – № 2 (497). – С. 80-90;
- Його ж. Реконструкція діяльності Доманівського протоієрейства Голтянського повіту в період румунської окупації (1941-1944 рр.) // Краєзнавство. – 2015. – № 1–2. – С. 184-189 та ін.;
- Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим у губернаторстві «Трансністрія» // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: у 2 кн. / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – С. 413–446;
- Muhalutsa M., Tselykh O. Light and Shadow of the Pastoral Service of the Orthodox Missionaries in «Transnistria» (1941–1944) // Danubius. XXXI. – Galați: Editura Muzeului de Istorie Galați, 2013. – П. 257–265.